

UOT.581.9

BÖYÜK QAFQAZIN ŞƏRQ HİSSƏSİNDƏ ERKƏN YAZDA ÇİÇƏKLƏYƏN GEOFİT BİTKİ NÖVLƏRİNİN YAYILMASI VƏ FENOLOGİYASI

Alosmanova V.M.
Bakı Dövlət Universiteti

Məqalədə Böyük Qafqazın şərq hissəsində erkən yazda çiçəkləyən geofitlərin yayıldığı ərazilər və onlar üzərində aparılan fenoloci müşahidələrin nəticələri haqqında bəzi məlumatlar verilmişdir. Bu növlərin maksimum toplanması arid rejimli ərazilərdə: yarımsəhralarda, bozqır bitkiliyində, həmçinin müxtəlif dağ qurşaqlarında müşahidə olunur. Erkən yazda çiçəkləyən növlər üzərində aparılan fenoloji müşahidələr göstərir ki, fenofazaların başlanması və mövsümi inkişafın dövrü dəyişməsi ekoloji şəraitdən və təbii-iqlim şəraitindən aılıdır.

Açar sözlər: *mövsümi ritm, erkən yaz, aspekt, vegetasiya, fenoloci faza.*

Tədqiqatın əsas obyektı Böyük Qafqazın şərq hissəsində erkən yazda çiçəkləyən geofit bitki növləridir. Böyük Qafqazın şərq hissəsinin bitkiliyi mozaikalılıqı, bitki örtüyünün aspektliyi, mövsümi ritmləri baxımından özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Hər hansı tədqiqat ərazisində yayılan bitki növlərinin fitosenozlarda iştirakını öyrənərkən homin növlərin mövsümliliyini də müşahidə etmək lazımdır. Fitosenozu əmələ gətirən növlərin fenoloji fazaları əvəz olunduqca mövsümi dəyişikliyə uğrayır. Bu da müxtəlif aspektləri formalaşdırır. İqlim dəyişkənliyindən aslı olaraq fitosenozun görünüşü də dəyişir. Bəzi bitkilər qar əriyən kimi çiçək açmağa başlayır, bir neçə həftə keçdikdən sonra onlar daha gözəl rəngli çiçəklərə malik bitkilərlə növbələşir. Çəmən otları çiçəkləyərkən vegetasiya dövründə növlərin 8-10 aspekti aydın nəzərə çarpır. Mövsümi ritmlər fitosenoz üçün əlverişli ekoloji şərait yaradır. Əgər fitosenozda iştirak edən növlər fenoloji fazaları eyni vaxtda keçirsəydi, fitosenozlarda növlərin miqdarı az olardı.

MATERIAL VƏ METODİKA

Təbiətdə və bitkilər üzərində fenoloji müşahidələr həftədə 2-3 dəfədən az olmayaraq İ.N. Beydeman və O.V. İbadlının təklif etdikləri üsullara uyğun aparılmışdır. Müşahidələr zamanı vegetasiyanın başlaması, yarpaq və qönçələrin formalaşması vaxtı, çiçəkləmənin başlanması, davam etmə müddəti və qurtarması, yeraltı orqanların ölçüsü, toxumlamanın başlaması və s. kimi kriteriyalar nəzərə alınmışdır. O.V. İbadlının təsnifinə əsasən isə fenoritmotiplər (mövsümi qruplar) müəyyənləşdirilmişdir. Mövsümi inkişaf ritmlərini öyrənmək üçün tədqiqat ərazisində 2008-2010-cu illərdə fenoloji müşahidələr aparılmışdır.

EKSPERİMENTLƏR VƏ NƏTİCƏLƏR

Erkən yazda çiçəkbyən (EY, fevralın II on günlüyündən martın axırlarına qədər çiçəkbyən) geofitlər yeriüstü hissələrinin qısa həyat tsikli ilə xarakterizə olunurlar. Hava şəraitindən asılı olaraq martın 10-dan çiçəkləməyə başlayır, martın axırında çiçəkləmə fazası başa çatır. Çiçəkləmə fazası 10-12 gün davam edir. Aprel ayında meyvə və toxum əmələ gəlir. Tədqiqat ərazisinin geofit bitkilərindən bu qrupa 10 cins (soğanaqlı: *Gagea*, *Scilla*, *Omithogalum*, *Muscari*, *İris*, *İridodictyum*, *Juno*; **kökümsovlu:** *Viola*; **köküyumrulu:** *Bongardia*; **soğanaqlı-köküyumrulu:** *Merendera*), 14 növ daxildir. Ümumi sayın (144) 10 %-ni təşkil edir. Vegetasiyanın çox tez başa çatması və «dinc» dövrə keçid bu növlərin quraqlığın mənfi təsirindən qorunması üçün yaxşı uyğunlaşmadır. Bu növlərin

maksimum toplanması arid rejimli ərazilərdə: yarımsəhralarda, bozqır bitkiliyində, həmçinin müxtəlif dağ qurşaqlarında müşahidə olunur.

Gagea cinsi bu qrupda 4 növlə təmsil olunur. Cinsin növlərinin yarpaqlarının üzəri asan silinən tünd göy rəngli nazik toz təbəqəsi ilə örtülür.

Gagea taurica Stev.-Kırım qazsoğanı növünə Qobustan rayonunun Nabur, Sündü, Dərəkənd kəndlərində dağətəyi ərazilərdən aşağı dağ qurşağınadək quru, gilli-daşlı yamaclarda, mezokserofit mühitdə qandayandırıcı ağotun (*Andropogon ischaemum* L.) dominantlıq etdiyi ağotlu (*Andropogonum*) formasiyasının tərkibində boz-qəhvəyi torpaqların 7-15 sm dərinliyində rast gəlinir. Həmçinin dağətəyi yerlərdə yovşanlı-çimli-taxılolu, quru bozqır qruplaşmalarında yovşanlı-topal, yovşanlı-daşdayanlı formasiyaların tərkibində də rast gəlinir. Yeraltı orqanı iri, uzunsov və yaxud ovalşəkili soğanaq olub, diametri 2 sm, hündürlüyü 2,3 sm, çəkisi 3,6 qrama qədərdir. Gövdəsinin hündürlüyü 8-15 sm, çiçəkyanlığının yarpaqlarının uzunluğu 12-14 mm, xətti-neştərşəkili, xaricdən yaşıl, daxildən sarı rəngdə olurlar. Meyvəsi şarşəkili qutucuqdur.

Gagea chanae Grossh.-xanı qazsoğanı və *Gagea chlorantha* Bieb Schilt. et Sch.-yaşımtıl-sarı qazsoğanı növlərinə dağətəyi ərazilərdən orta dağ qurşağınadək quru gilli, çınqıllı, daşlı və otlu yamaclarda, kolluqlarda mezokserofit mühitdə rast gəlinir. Ağsu rayonunun Pirhəsənli, Şamaxı rayonunun Quşçu, Bağırılı, Çöl Göybr, Dağ Göylər, Çarhan kəndlərində qəhvəyi torpaqlarda müxtəlif otlu-topallı-ağotlu bozqır, topallı-ağotlu fitosenozların tərkibində, çınqıllı-daşlı ərazilərdə *Pallas murçası-Rhamnus pallasii* F.et M., qaratikan-Pü//«ra.v spina Christi Mill. kolluqlarında, quru yamaclarda ağotlu və ağotlu-müxtəlifotlubozqır fitosenozların tərkibində, bəzən isə dağ-kserofit bitki birliklərində rast gəlinir. Quru yamaqlarının torpaq örlüyünün quraqlıq və zəif olması burada müxtəlifotluğun nümayəndələrinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Kiçik sahərdə bu növlər ağotlu- ayırıqotlu bozqır formasiyaların tərkibində də rast gəlinir. Bu formasiyalar ərazidə lokal şəkildə yayılmışdır. Bu geofit növlərin yeraltı orqanları soğanaqdır.

Gagea alexeenkoana Misch.-Aleksyenko qazsoğanı növü aşağı dağ qurşağından yüksək dağlıq ərazilərə qədər, otlu və quru gilli yamaclarda rast gəlinir. Qar əriyən kimi əsas dominantlıq edən bitkilərin vegetasiyası başlamamış Şamaxı rayonunun Kürdəmic kəndi ərazisində, Qızdırmabulağı adlanan ərazidə, Ərçiman kəndinə gedən yolun kənarında *Gagea germanae*, *Ornithogalum sintenisii* ilə, vegetasiya fazasında olan *Colhisum speciosum* ilə taxıllı və taxıllı-müxtəlifotlu orta dağ bozqırları formasiyalarının tərkibində rast gəlinir. *G. alexeenkoana* Misch. *Scilla hohenackeri* Fisch. et C.A.Mey.-Hohenaker zümrüdçiçəyi ilə Ağsu dolaylarında, Qobustan rayonu ərazisində gəvən kolluqlarında, Şamaxı rayonunun Qaleybuğurt meşəsinin otlu, açıqlıq hissələrində müxtəlif otlu-taxıllı meşəyanı hündürotluq formasiya qruplarında da iştirak edir.

Bu növlərin həyat tsikli 3 əsas dövrə bölünür: yerüstü həyat dövrü (yaz vegetasiyası, çiçəkləmə və meyvəvermə), yay «dinc dövrü» və qışlama dövrü. Bu növlərin boy tumurcuqlarının oyanması, tam formalaşması iyul-avqust aylarında başlayır, noyabr ayında başa çatır. Bu zaman xırda çiçəklər, yarpaqların əsası aydın görünür. Növlərin yerüstü həyat dövrü artıq fevral ayının ortalarında qar örtüyü altında başlanır. Qarın əriməsi sürətləndikcə bitkilərin inkişafı da sürətlənir. Fevralın III dekadasında (20-28) qönçələrin formalaşması başlayır. Bu, təxminən 2 həftə davam edir, tam qönçələmə martın ilk günlərində qeydə alınmışdır (2008-ci il). 2009-cü ildə qış nisbətən daha mülayim keçdiyi üçün qönçələmə yanvarın ilk günlərində qeydə alınmışdır. 2008-ci ildə çiçəkləmə 17-18 gün, 2009-cu ildə 30-31 gün davam etmişdir. 2008-ci ildə ilk qönçələr 1-4 mart tarixində, 2009-cu ildə 20-25 mart tarixində açıldı. Baxmayaraq ki, 2009-cu ildə vegetasiya tez başlamışdır, 2008-ci ilə nisbətən çiçəkləmələri 10 gün artıq olmuşdur. Meyvələrin yetişməsi 2008-ci ildə martın axırına, 2009-cu ildə aprelin əvvəlinə təsadüf etdi. 3 həftədən sonra toxumlar yetişir. Meyvəvermə dövrü 45-50 gün çəkmişdir. Çiçəyin apikal hissələrinin saralması 2008-ci ildə mayın ortalarında, 2009-cu ildə 1 ay tez-aprel ayının ortalarında başlandı. Mayın axırı-iyunun ortalarında artıq yarpaqsız dövr başlanır. Bitkinin yerüstü hissəsinin tam quruması və məhv olması 2008-ci təqvim ilində iyunun axırına, 2009-cu ildə isə may ayına təsadüf edir. Erkən yazda çiçəkləyən geofitlərdə mövsümi ritmlərdə fenofazaların müddəti və vaxtında bir qədər fərq olur ki, bu da vegetasiya mövsümündə meteoroloji şəraitdən asılıdır.

Fenoloji müşahidələr zamanı aydın olmuşdur ki, 2009-cu ildə vegetasiya 1-1,5 ay tez (dekabrın axırı) başlamışdır. Bu, həmin il qışın 2008-ci ilə nisbətən tədqiqat ərazisində bir qədər mülayim keçməsi ilə əlaqədardır. Bu, bir daha göstərir ki, fenofazaların başlanması və mövsümi inkişafın dövrü dəyişməsi ekoloji şəraitdən və təbii-iqlim şəraitindən asılıdır.

Geofitlərin introduksiya edilməsində fenoloji fazaların müşahidə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Novruzov V. S. Fitosenologiyanın (Geobotanika) əsasları. Bakı, Elm, 2010, 208 s.
2. Артюшенко З.Т., Харкевич С.С. Ранне-весенние декоративные растения флоры Кавказа // Тр. ин-та, Бот. Инс-т АН СССР, 1962, 8 сер. VI, с. 7-31
3. Бейдеман Н.Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. Новосибирск: Наука, 1974, 153 с.
4. Завидовская Т.С., Елагина М.В. Методика фенологических исследований // Сборник научных трудов Борисоглебск Гос.Пед.Инс-т. Корисоглебск: 2005, с. 21-22
4. Серебряков И.Г., Серебрякова Т.И. Некоторые вопросы эволюции жизненных форм цветковых растений//Ботан. ж., 1972, т. 57, №1, с. 417-333.
5. Adem Tatlı. Türkiye vejetasyonu. Dumlupınar Üniv., Kütahya, 2002, 166 s.
6. Akman Y., Ketenoğlu O., Geven F. Vejetasyon ekolojisi və araştıрма metodları. Ankara, 2000, 283 s.
7. Atamov V. V., Çetin E., Cevheri C. Fitosoyoloji. Şanlıurfa, 2007, 185 s.

Алосманова В.М.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ И ФЕНОЛОГИЯ РАННЕЦВЕТУЩИХ ГЕОФИТОВ В ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ БОЛЬШОГО КАВКАЗА.

В статье даны некоторые сведения о местообитании в восточной части Большого Кавказа раннецветущих геофитов и их фенологических изменениях. Максимум накопления этих видов наблюдается в аридных зонах: полупустынях, в степной растительности, а также в горных поясах. Фенологические наблюдения над раннецветущими видами показывают, что начало и сезонное развитие фенофаз зависит от экологических условий.

Ключевые слова: сезонный ритм, ранняя весна, аспект, вегетация, фенофаза.

Alosmanova V.M.

IN THE EAST PART OF THE BIG CAUCASUS GEOFIT SPREADING OF THE PLANT KIND (OF)S AND (THE) PHENOLOGY

Geofit blossoming (blossomed) in the early spring phenology carried out (taken away) on (at, over) territories and they have been given some information about results of the observations in the article in the east part of the Big Caucasus. Maximum gathering this kind arid in (the) territories with regime: It is observed in (the) semi deserts, plant and waist-bands of different mountain. Phenological observations show APA (Azeri-Press Information Agency) in the on (at, over) kind (of)s blossoming

(blossomed) in the early spring that and periodic changing of the seasonal development from (the) ecological condition and t condition.

Key words: phenophase, vegetation,

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.09.2013